

**“DEVONI MIRZO” ASARI LEKSIKASINING MA’NOVIY
VA VAZIFAZVIY JIHATLARI****Jumayeva Kamola Tursunaliyevna**

Qarshi davlat universiteti

Kamolajumayeva11@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15847817>

Annotatsiya. Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan Muhammadrasul Mirzoning “Devon”ida qoʻllangan leksik birliklarning funksional-semantik belgilari antroponimlar, toponimlar, harbiy atamalar va zoonimlar misolida yoritilib, onomastik birliklar oʻz atash maʼnosidan chekinib, sheʼriy matnlarga ekspressiv boʻyoq, individual sotsial-baho yuklash vazifasida qoʻllanganligi tadqiq etilgan.

“Devon”dagi antroponimlar oʻz qoʻllanishiga koʻra ham nominativlik, ham uslubiy-ekspressivlik vazifasini bajargan. Devondagi nominativ vazifadan tashqari muhim uslubiy vosita sifatida qoʻllanilgan. Shoir dostonlari strukturasidagi antroponimlar tavsif jarayoniga bogʻliq holda uni badiiylik ruhini aks ettirish uchun Farhod, Yusuf, Shirin, Layli, Majnun, Bahrom va boshqa inson nomlaridan foydalangan.

“Devoni Mirzo”da ishlatilgan Chin, Misr, Rum, Hindu, Xitoy, Xorazm, Badaxshon, Yaman, Ummon, Xoʻtan, Adan, Yaman, Rum, Hind, Kayqubod singari toponimlar ijodkor ideali boʻlgan goʻzallar sememasini pragmatik ifodasi boʻlib xizmat qilgan.

Ключевые слова (Keywords): poetik nutq, leksika, antroponim, toponim, harbiy atama, zoonim, gʻazal, muxammas, uslubiy boʻyoq, leksikalizatsiya, emotsional-ekspressivlik.

Kirish (Introduction). Muhammadrasul Niyozmuhammad oʻgʻli Mirzoning “Devon”i hijriy 1323 – milodiy 1905-1906 yillarda Umar xoʻja Ibrohim xoʻja tomonidan nastaʼliq xatida koʻchirilgan va 2698 bayt yoki 5396 misradan iborat ulkan nazmiy bayozdir. Mazkur 8912 qatorda qoʻllanilgan soʻzformalar miqdori 35133 dan ortiq boʻlib, ular 3555 leksemani tashkil etadi.

Shoir oʻz nazmiy toʻplamida soʻz serqirraligining bir qancha xususiyatlaridan foydalangan, chunki soʻzga faqatgina serqirra hodisa sifatida yondashish orqaligina uni toʻliq tahlil qilish ikoniyatini namoyon etadi. Soʻzning har bir qirrasini, iloji boricha, nisbiy mustaqil deb tan olish, ulardagi oʻxshashlik va xususiyliklarni farqlanishlarni aniqlab, ularni guruhlariga ajratib talqin etish ijodkor intellektini yorqin ifodasini belgilaydi. Leksema qirralarining biri hisoblanadigan uning funksional-semantik xususiyatlarini onomastik birliklar orqali tadqiq qilish Muhammadrasul Mirzoning soʻz qoʻllash mahoratini muayyanlashtirish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Materials and Methods). Badiiy asar, ayniqsa, sheʼriy asar tilining badiiylik, obrazlilik va taʼsirchanlik koʻlami janr xususiyatlariga bogʻliq holda alohida qiymatga ega boʻladi¹. Bunday vazifa yukini onomastik birliklarning aksariyati oʻz zimmasiga olishi mumkin.

Toponimika geografik nomlarni oʻrganish bilan shugʻullanuvchi onomastikaning bir qismi, shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni oʻrganuvchi boʻlimi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi, deb ham taʼriflanadi” [1]. Sheʼriy asar tilida

¹ Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 11. (– 110 б)

toponimlar atash semasidan tashqari lingvopoetik qiymat kasb etadi; adib ko'zlagan maqsadni joy nomlarining ideal qiymati bilan voqelantiradi.

Harbiy atamalar, tarixiy asarlarda urush, jangu jadal uchun zarur bo'lgan sema tashuvchi atamalarni tashkil etadi, nazmda esa bunday nominativlik o'z mohiyatini badiiylikka, ko'chma ma'no ifodasiga bo'shatib beradi. "Devon" ham lirik asarlar yig'indisi bo'lgani bois xuddi shunday vazifani uddalash uchun qo'llangan.

Odatda, yovvoyi va uy hayvonlari, qushlar, baliqlar va boshqa jonzotlarning nomlari zoonimlardir. "Devoni Mirzo"da qo'llangan zoonimlarning qo'llanishi ayni tushunchani toraytirgan, ular "zoosemizmlar" majoziy ma'nosini ifodalash uchun ishlatilgan, insonni xarakterlash maqsadida keltirilgan. Bu birliklar, asosan, ko'chma ma'no ifodasi uchun nazm tilida ishtirok etgan, shoir ifoda uslubining yangi qirralarini namoyon qilgan, ya'ni emotsional-ekspressiv buyoqdorlikning o'zgacha ifodasi bo'lgan.

Teonimlarning barchasi o'z denotativ ma'nosidan chekinib, tavsif, ta'rif, o'xshatish, qiyoslash va hokazo badiiylilik semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita bo'lib xizmat qilgan.

Aslini olganda, dunyoni bilish va anglashda o'xshatishlar, umuman, qiyos, ta'kidlanganidek, favqulodda muhim o'rin tutsa-da, dunyoni har qanday bilish aksiologiyadan, ya'ni bilingan narsani biron-bir tarzda baholashdan xoli bo'lishi mumkin emas [15]. "Devon" muallifi ham ifoda uslubining musiqiy atamalar yordamida voqelantirib, badiiylilikning yuksak cho'qqisini zabt eta olgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi (Analysis and conclusion discussion.).

Asarda qo'llangan leksik birliklarning mohiyatini muayyanlashtirish uchun ularni mavzuviy guruhlariga ajratib tasniflash bir qadar maqbullik kasb etadi. Shu boisdan ham Mirzo o'z zamonasi she'riyati tilida ishlatilgan so'zlarni bir necha guruhlariga bo'lib talqin etamiz.

"Devon"dagi antroponimlar o'z qo'llanishiga ko'ra, asosan, ikki vazifani bajaradi: 1) nominativlik; 2) uslubiy-espressivlik.

1.Navoiy, Umar Hayyom, Feruz, Ogahiy, Fuzuliy, Nasimiy, Tabibiy singari nominativ vazifa bajargan antroponimlar tarixiy shaxslarning nomi bilan bog'liq bo'lib, shoir o'z ideali deb bilgan o'zbek mumtoz she'riyatining vakillariga iftixor tuyg'ularini nazmga singdirishga intilgan.

Chunonchi, Navoiy antroponimi "Devon"da 5 marta qo'llangan va ularning aksariyati yo Mirzo g'azallarining maqtasida yoki Navoiy g'azallariga bag'ishlangan muxammaslar tarkibida o'z aksini topgan. Masalan:

Bu yanglig' kecha, Mirzo, vasl ila kimga nasib o'lsa,

Navoiydek yotar to subhi mahshar tarki xob aylab (6/2).

Baytning ham g'azal, ham muxammas so'ngida keltirilishi Navoiy an'anasiga ergashish, Mirzo ijodiga ham xosligini namoyon qiladi. Ayni traditsiyani Muhammadrasul o'ziga ustoz deb bilgan SHermuhammad Munis ham:

Qilsa hosid daxli bejo so'z aro yo'qdur g'amam,

Ushbu ma'nida Navoiy ruhi homiydur menga

tarzida qayd etib o'tgan edi. Shunday qilib, Alisher Navoiy davridan boshlab XX asrgacha yashab ijod etgan o'zbek adiblari amal qilgan adabiy an'ana Mirzo ijodi uchun ham xos bo'lgan xususiyat hisoblanadi. Shu boisdan ham Mirzo bayoz leksikasining 59 foizini Alisher Navoiy foydalangan so'zlar asosida bunyod etgan, deyish o'rinli bo'ladi.

Ogahiy antroponimi esa asar matnida 4 marta takrorlangan hamda xorazmlik xushkalom shoirning, o'zbek qalamkashlarining aksariyati uqtirganlaridek, nazmdagi xurdadonlik fazilatlarini tavsif etgan.

Emdi tadqiq ila bir matla' bitarga til ochay,

Qo'lg'a olib xoma istab Ogahiyning himmatin (51/1).

Shuningdek, Umar Hayyom, Feruz, Fuzuliy, Nasimiy, Tabibiy yanglig' forsiy va turkiy tilda ijod qilgan buyuk so'z ustalarining nomlarini-da qayd etish bilan bu nominativ badiiy-uslubiy teranlik, poetik jilokorlik yukini shoir o'z satrlarida jobajo qilgan.

"Devoni Mirzo" she'riyatida antroponimlar nominativ vazifadan tashqari muhim uslubiy vosita sifatida qo'llangan. Shoir dostonlari strukturasidagi antroponimlar tavsif jarayoniga bog'liq holda uni badiiylik ruhini aks ettirish uchun xizmat qilgan: Farhod, Yusuf, Shirin, Layli, Majnun, Bahrom, Jamshid, Hotam, Avaz, Said Muhammad Rahim, To'ra Sayyid Isfandiyor, Sulaymon, Haydar, Abdulla tarzida.

Adib she'riyatidagi nomlar o'z qo'llanish xususiyatiga ko'ra ikki xildir: 1) turli obrazlarning nomlari; 2) tarixiy shaxslarning nomlari. Lingvostilistik jihatdan esa ularning birinchi guruhi to'qima ismlardan iborat bo'lsa, ikkinchi guruhi real shaxslar ismini tashkil etadi.

Bular bayoz matnida muayyan badiiy uslubiy ma'no tashiydi, obrazning ma'lum bir xususiyatini ifodalashga, ochishga xizmat qiladi. Bunday ekspressiv bo'yoq bir necha xil usulda ifodalanishi mumkin. Bundan tashqari, antroponimlarda uslubiy bo'yoq sotsial-baho va matniy-uslubiy holatlar o'z ifodasini topgan.

Toponimlar. "Devoni Mirzo"da quyidagi 17 ta toponim qo'llangan: Chin, Misr, Rum, Hindu, Xitoy, Xorazm, Badaxshon, Yaman, Ummon, Xo'tan, Adan, Yaman, Rum, Hind, Kayqubod.

Ma'lumki, "Toponimika geografik nomlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi; lingvistikaning til tarixi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya kabi sohalari bilan kesishadigan; tarix, geografiya, etnografiya fanlari bilan uzviy aloqadorlikda bo'lgan alohida bir sohadir. Shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi, deb ham ta'riflanadi" [1]. Devoni Mirzo"da esa qo'llangan toponimlarda bunday lingvistik belgilar mohiyatini o'zgartirib o'xshatish – tashbeh vazifasini o'zida mujassam etganligini ko'rish mumkin. Chunki "Til – bu nafaqat insonlarning asosiy aloqa vositasi, fikrlarni shakllantirish, his-tuyg'u, istak va shu kabilarni ifodalash vositasi, balki badiiy adabiyot obrazlari burkanadigan real tashqi shakl hamdir" [22].

Bayozda bo'y ko'rsatgan toponimlarning hech birida toponim sememasi o'z apellyativ aksini topmagan, balki ular, manba badiiy-nazmiy shaklda bo'lganligi tufayli, ko'chim, o'xshatish semalarini o'zida mujassam etgan, ya'ni bu o'rinda lisoniylashgan va hosilaviylashgan ma'no ustunlik qilgan. Ya'ni:

Husn avjini mohidur ul davrida dilbarlar nujum,

Bordur oning ollida qul ahli Xitoyu Chinu Rum. (46/2).

Baytlarida qo'llangan Xitoy, Chin, Rum, Hindu (Hindiston) oykonimlarini ijodkor bu mamlakatlardagi barcha go'zallar o'zi ta'rifini keltirayotgan (yorning) "oning ollida qul", xoli "Rum go'zalining yuziga Hind habashining rangi" berilganligiga o'xshatish semalarining ifodasi uchun foydalanganligini ko'rsatadi, ya'ni bu o'rinlarda pragmatik semaning namoyon bo'lishi o'z tasdig'ini topganligi namoyon bo'ladi.

Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, o'xshatishlar metaforalar orqali ham yuzaga chiqadi. «O'zbek tilida nutq jarayonida metafora sodir bo'lar ekan, bu hodisa hosila sememadagi pragmatik sema hosil bo'lishi bilan xarakterlanadi. Masalan, sher, burgut, lochin, ohu, qashqir leksemalarining shaxs bildiruvchi semema, la'l, charos, bodom, gul leksemalarining kishi a'zosini bildiruvchi semema hosil qilishi metafora bo'lib, bunda hosila sememalar pragmatik ma'noga ega bo'ladi» [17]. "Devon"da esa bu imkoniyat toponim vositalar doirasida shakllantirilgan, o'xshatish sifatlovchi – sifatlanmish qolipida "la'li Badaxshon", "aqiqi **Yaman**", "**durri Adan**", "**guhari Ummon**" maqomida voqelantirilgan. Aniqrog'i, ta'rifdagi shaxsning sifatli belgilarini "chiroyli", "go'zal", "xushro'y" tarzidagi oddiy tavsifdan ko'ra metaforalar orqali ta'riflash belgining darajasini bir qadar ustun ekanligini shoir logik ko'chimlarda bayon etgan. Bu borada Muhammadrasul Mirzo tilning shunchaki alohida belgilar tizimi emas, balki kognitiv lingvistikada obrazlilik tushunchasi bilan ifodalanadigan inson ongining jarayonlar, ko'nikma va malakalarni konseptlashtirish qobiliyatiga imkon yaratuvchi umumiy kognitiv jarayonlar jamlanmasi ham ekanligini zakiyona mahorat bilan o'z o'rniga qo'ya olgan, deyish mumkin. Misollar:

Labi jon berurg'a la'li Badaxshon banda,

Tishi durdonasig'a gavhari g'alton banda (51/1).

Adabiy an'anaga sodiq qolgan holda Mirzo o'z bayozida (iste'mol adadi bilan) asir, ag'yor, dushman, raqib, tig', lashkar, qalqon, o'q, yov, jallod, hujum, choh, sipoh, kamon, aduv, qatl, xanjar, suvori, zindon, qotil, qasd, arz, qurbon, muxolif, singari harbiy leksikaga oid so'zlarni qo'llagan.

Demak, bu mavzudagi so'zlar badiiylilik nuqtai nazaridan bayoz baytlaridan o'rin olgan. Aniqrog'i, nazm tildan erkin foydalangan holda kishining ichki dunyosini, ruhiy holatini, ko'zlangan maqsadini keng tasavvur eta oladigan majoziy tasvir yuzaga chiqqan. Buning uchun adib ijodning birinchi unsuri, uning asosiy quroli bo'lmish tildan to'g'ri va mohirona foydalana olgan, ana shu til, uning boyligidan o'rinli foydalana bilishni uddalay olgan shoirgina kishi qalbida bo'lgan emotsional boylikni, shu hislar tug'yoni uyg'ota oladi. Shu ma'noda adib "Devon"dagi zohiran harbiy atamaga tegishli so'zlardan emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish maqsadida foydalanilganligini anglash mushkul emas. Chunonchi:

Muhiblar bori rahzan o'ldi manga,

Bori do'stlar dushman o'ldi manga (60/2).

baytidagi "dushman"ning majoziy – lirik raqib ekanligi ayon bo'lmoqda.

Harbiy atamalarga tegishli so'zlarning qo'llanilishining ikkinchi sababi emotsional-ekspressivlikni oshirishda ulardan sinonim so'zlar sifatida foydalanilganligidadir. Bu leksemalar takrardan qochish maqsadida keltirilar ekan, tarixiy etimologik qatlam munosabati ham shu maqsad natijasi barobarida o'zligini namoyon etgan. Masalan: ag'yor ~ dushman ~ raqib ~ aduv ~ yov sinonimik qatorini kelib chiqish manbaiga ko'ra bir necha tiplarga ajratish mumkin:

a) arabcha so'zlar: aduv – muxolif;

b) fors-tojikcha so'zlar: ag'yor – dushman – raqib;

v) turkiy so'zlar: yov

sinonimiya zanjiridagi leksik birliklar nazm tilining rang-baranglashuvi, uning natijasida badiiylilik yukining yorqinlashuvi uchun asos bo'lib xizmat etgan.

Bunday sinonimik qatorlarni:

lashkar ~ sipoh ~ suvori;

tig' – o'q – kamon va boshqa tizimlarida ham ko'rish mumkin.

Demak, Mirzoga ona tilimiz boyligidan keng foydalanish barobarida arabcha va fors-tojikcha so'zlar aslida turli ma'no nozikliklarini ifodalash, ko'tarinkilik ruhini berish uchun zarur bo'lganligini ko'rsatdi.

"Ko'chimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi, ya'ni ikki narsa yoki tushuncha o'rtasidagi muayyan munosabat (o'xshashlik, umumiylik, aloqadorlik kabi) asosida tasviriylik, ifodalilik, aniqlikni kuchaytirish maqsadi bilan ulardan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi. Shuning uchun ham ko'chimlar o'ziga xos tasviriy vositalar sifatida nutqning ifodaliligini she'rning emotsional-ekspressiv buyoqdorligini ta'minlashda alohida o'rin tutadi" [11]

Siz kibi bexor gulni istabon shomu sahar,

Bordurur Mirzoyi mahzun, andalibi zoringiz (16/2).

Ijodkorning o'z tuyg'ularini hayvonlar, qushlar va boshqa jonzodlar misolida voqelantirishi tavsif obyekti belgilarini sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlar yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. "Tilda har bir unurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo'lgan, badiiy didi, so'z sezgisi va mahorati yuksak ijodkor betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so'z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g'oyasi, balki go'zal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma'nolar hal qiluvchi rol o'ynaydi" [19]. Muhammadrasul Mirzo bu imkoniyat orqali go'zal ko'chimlar – o'xshatish va sifatlashlarni ijod qilgani shubhasiz.

Xulosa va takliflar (Conclusions and suggestions).

"Devoni Mirzo" asari leksik birliklarining funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq qilish quyidagi xulosalarga kelish imkoniyatini yaratadi:

1. Muhammadrasul Mirzo "Devon"idagi nazm talabi bilan iste'mol etilgan leksemalar, avvalo ma'no teranligi uchun, keyin vazn va qofiya realligini amalga oshirish vazifasini bajargan.

2. Adib badiiylilik ehtiyoji yuzasidan toponim, antroponimlardan o'rinli foydalanganki, bu asarda tasvirning jonli va ishonarli chiqishiga sabab bo'lgan.

3. Ijodkor asarlarida qo'llanilgan zoonimlar, «makon», «zamon» singari semali lug'aviy birliklarning tadqiq etilishi ham o'zbek tili leksikasi uchun qimmatli ma'lumotlarni beradi.

2. Shuningdek, teonimlarning barchasi o'z denotativ ma'nosidan chekinib, tavsif, ta'rif, o'xshatish, qiyoslash va hokazo badiiylilik semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita bo'lib xizmat qilgan.

5. "Devon"da qo'llangan onomastik birliklar okkazional qo'llalanishlar orqali mantiq silsilasi, ijodiy-badiiy mahorat lisoniy birliklarning metaforik ma'nosining naqadar teran darajali bo'lishiga olib kelgan

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

1. Адизова Б.Н. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. доктори (PhD) дисс. автореф. – Бухоро, 2021. – 132 б..

- 2.Бегматов Э. Ўзбек исмлари. –Т.: 1991,– 284 б.; Бегматов Э. Номшунослигимизнинг тадқиқ йўллари // Тил ва адабиёт таълими, 1992, 2-сон, – Б. 3-5.
- 3.Бегматов Э. Номшунослигимизнинг тадқиқ йўллари //Тил ва адабиёт таълими, 1992, 2-сон, – Б. 3-5.
- 4.Дусимов, З. Топонимы Северного Хорезма: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – 182 б.
- 5.Зарипов Б.П. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – 24 б.
- 6.Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасп иашриёти, 2007. – Б. 169.
- 7.Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Тошкент: Фан, 1959. – Б. 39-41.
- 8.Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. – 18 б.
- 9.Неъматов Ҳ., Аҳмедов Н. Ўзбек тилининг тарихий лексикологияси. – Бухоро, 1987. – Б. 4.
- 10.Серебренникова Е. Аспекты аксиологического лингвистического анализа / Лингвистика и аксиология Этносемиотрия ценностных смыслов. – М., Тезаурус, 2011. – Б. 17.
- 11.Тиллабоева Г.С. Алишер Навоий шеъриятида “шахс” тушунчаси. <https://cyberleninka.ru/article/n/alisher-navoiy-she-riyatida-shaxs-tushunchasi/viewer>
- 12.Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №1. –Б. 74.
- 13.Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиев, А.Аҳмедовлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 133.
- 14.Улуқов Н., Солихўжаева Ҳ. Ҳ.Саъдулла шеърияти лингвопоэтикаси. – Наманган, 2017. – 80 б.
- 15.Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 110 б.
- 16.Шмелев Д.Н. Слово и образ. – М.: Наука, 1964. – С. 3.